

МУСЛИМАНСКА ЖЕНА У
ПУТОПИСУ СЕДАМ МОРА И ТРИ
ОКЕАНА ЈЕЛЕНЕ Ј. ДИМИТРИЈЕВИЋ

Филолошки факултет,
Универзитет у Београду
Филозофски факултет,
Универзитет у Нишу

Апстракт: Две су велике књижевне и животне преокупације Јелене Ј. Димитријевић: Исток и Жена. Оно што је типично за прву српску светску путницу, још од боравка у тек ослобођеном Нишу, путовања у Солун и Америку, преко посета Египту, Палестини и Сирији, па све до Индије, Кине и Јапана, јесте занимање за жене, за њихов начин живота, обичаје и друштвени положај. Јелена Ј. Димитријевић у свом књижевном делу највећу склоност гаји према муслиманској жени, која је у жижи њеног интересовања како у поезији (збирке *К Сунцу за Сунце*, *У сунџон*), тако још више у прози: Туркиње из нишких харема (*Писма из Ниша*), Туркиње, „младе“ и „старе“, из Солуна (*Писма из Солуна и Нове*), затим Египћанке и Сиријке (*Седам мора и три океана*, прва књига) – од умне и узвишене принцезе Худе Шарави-Паше, нестварне Зинаиде и Али-пашине жене из палате Харун ал Рашид, до убоге каирске цвећарке, младе лепотице из дамаске махале и две заносне Арабљанке из воза за Порт-Саид. Најзад, Индијке – муслиманке које се толико разликују и од хиндускиња браманске вере, иако су и једне и друге *аријевке*, и од *семићанки* из Египта – како пише Јелена Димитријевић (*Седам мора и три океана*, друга књига).

Јелена Ј. Димитријевић сагледава и описује муслиманске жене с различитих крајева света, различитог друштвеног статуса, образовања и обичаја. У првом делу рад даје детаљан преглед ранијих текстова који обрађују ту тему да би се указало на интернационални и интеркултурни значај путописа *Седам мора и три океана* као и на развојни пут у комплексном односу Јелене Димитријевић према муслиманкама. Такође, показује се да оријентофилија, чија је главна јунакиња увек муслиманска жена, има развојну линију у вишедеценијском стварању ове ауторке, а најјачи израз управо у путописима. С тим у вези, у анализи ће бити коришћени различити савремени теоријски концепти и истициани имаголошки и компаративни елементи путописног текста. Најзад, рад показује јединствени поглед на свет Јелене Ј. Димитријевић у ком су њен номадски полиглотизам, феминизам, патриотизам и критички космополитизам израз уважавања разлика.

Кључне речи: муслиманке, Исток, номадизам, путопис, Јелена Ј. Димитријевић, интеркултуралност

Од нишких харема до њујоршког Харлема

Кад је током боравка у Америци Јелена Ј. Димитријевић стигла у Харлем, овако је описала своја осећања: „Ја се одушевих, јер са Запада одох на Исток... код кћери паше Турузлије (...) На Истоку зурле и гочеви; на Западу цез“ (Dimitrijević 2019: 306).¹ Дуг је био пут Јелене

¹ Прво издање овог путописа објављено је 1934. године у Београду. Путопис је настао

Димитријевић од нишких харема до њујоршког Харлема, од балканских авлија до америчких „авнија“. Тај пут показује снагу раних утисака о другим културама које је стекла као млада жена у Нишу и развој трајне наклоности према муслиманкама.

Рођена је као Јелена Миљковић у Крушевцу 1862. године, а одрала је у Алексинцу. Имала је 19 година кад се удала за артиљеријског потпоручника Јована Димитријевића и преселила се у Ниш, где су живели до 1898. Потом су се настанили у Београду, у кућу у Француској улици (тада Позоришној) где ће Јелена Димитријевић² остати до своје смрти 22. априла 1945. године. Јован Димитријевић је погинуо још 1915. године на фронту.

Писала је поезију, приповетке, романе, али је највише упамћена по путописима. Као светска путница и полиглоткиња била је у српској култури у много чему прва: поменимо само њен путопис из Америке и пут око света; говорила је неколико светских језика – француски, енглески, немачки, италијански и турски, што јој је отворило многа врата.

Први путопис Јелене Ј. Димитријевић јесте књига *Писма из Ниша о харемима*, објављена 1897. Жанровски је овај текст одређиван и као (епистоларни) роман и као антрополошки запис, али рећи да је то путопис сасвим је прикладно јер говори о култури различитој од преовлађујуће, о животу скривеном и недоступном очима оних који нису муслиманске вере. Слободанка Пековић у поговору фототипском издању *Писама из Ниша* истиче да „ова књига јесте путопис у којем се описује једно место, односно посебна знаменитост тога места – харемски живот“ (Пековић 1986: VIII).

Три године пре *Писама из Ниша* Јелена Димитријевић је објавила *Песме, књиџа I*, у којима има много турских израза,³ док су приповетке о животу у Нишу особене по нишком дијалекту и сликама које говоре о прожимању култура.⁴ У целини, први период њеног стваралаштва Магдалена Кох (Magdalena Koch) назива првим оријенталним периодом и дели га у три фазе: у првој је реч о *Писмима*

током пута по Америци, 1919. и 1920. године. У овом раду користили смо друго издање рукописа, објављено тачно један век пошто се ауторка отиснула у Нови свет (в. Димитријевић 2019).

2 Од удаје за Јована Димитријевића потписивала је своја дела као Јелена Јов. Димитријевића или Јелена Ј. Димитријевић.

3 За живота није објавила другу књигу, само велики број песама у периодици.

4 Дobar пример је њена новела *Ђул Марикина џриказња*, објављена 1901. Само име јунакиње је комбинација турске речи *ђул* (‘ружа’) и варијанте несумњиво хришћанског имена Марија – Марика. Српски ликови у причи чекају ослобођење од Турака и хришћанску државу, али су језик и одећа видно прожети утицајем друге, колонизујуће културе. “It shows emphatically the sheer impossibility of separating the East from the West, of restoring them to the state of purity. Serbia could be no ‘West’ – its culture was so deeply imprinted and influenced by the culture of the conqueror that a fusion of opposites was produced, a typical trait of the Balkans” (Dojčinović, Koch 2017).

из Ниша и хибридном свету турско-српске провинције, у другој о Писмима из Солуна или „фасцинацији Младотурском револуцијом и контроверзом о покривки“, док трећу фазу означава разочарање утицајем Запада на Туркиње и оличава га роман *Нове*.⁵

Иза тога следи такозвани амерички циклус, који започиње 1912. године, приповетком „Американка“, а обухвата путопис *Нови свет или У Америци јодину дана*, приповетку „У Америци нешто се догодило“ из 1924. и неколико песама објављиваних у периодици до 1925. године.⁶ То не значи да је Јелена Ј. Димитријевић завршила с оријенталним темама – муслиманке се помињу на више места у путопису по Америци. Видели смо да у Харлему Афроамериканке назива „кћерима паше Турузлије“: паша Турузлија је вероватно Хајредин Паша који је средином 19. века био османски званичник у Тунису, чиме Јелена Димитријевић повезује афричко порекло становница Харлема с исламом, то јест, метафорички их представља као муслиманке. Она такође пореди амерички поглед у будућност с турским донмама – потурченим Јеврејкама, које представља у Писмима из Солуна као авангарду исламског света, а у овом путопису као оне које су се „прве отеле од традиција, а праве Туркиње су пошле за њима“. И закључује: „Тако и Американци“ (Dimitrijević 2019: 103).

Њен следећи и уједно, најдужи путопис, настаје на путу око света 1926–27. године. То су две књиге под насловом *Седам мора и њири океана*, од којих је прва објављена 1940. године, а друга тек 2020. и оне су предмет другог дела овог рада. То је у ствари пут на Исток, од Блиског до Далеког истока, од Египта, преко Индије, до Кине и Јапана. Исток се као тема појављује и у збирци поезије на француском језику насталој 1933. године. Отуд се слободно може рећи да су фасцинација Оријентом и наклоност према муслиманкама трајне теме Јелене Димитријевић.

Од заборава до школског канона

Током четрдесет година после смрти Јелене Димитријевић интересовање за њено дело постојало је само унутар ускостручног круга истраживача српске књижевности и културе. Слободанка Пековић почиње поменути поговор из 1986. године речима: „[д]анас готово непозната и заборављена списатељица Јелена Димитријевић“ (Пековић 1986: iii). Деведесетих година 20. века, међутим, значајно расте интересовања за ову ауторку. Пресудан моменат је свакако објављивање

5 “Stage one: *Letters from Niš on Harems* 1897, or a tame and hybrid world of the Turkish-Serbian province; Stage two: *Letters from Salonika* (1908), or the fascination with the Young Turk revolution and the cover cloth controversy; Stage three: *Nove* (1912), or on the disappointment with westernization of Turkish women” (Dojčinović, Koch 2017).

6 В. Дојчиновић 2019: i. Збирка поезије настала у САД, „која се чува у Народној библиотеци Србије као рукопис 542, биће објављена 2024. године.

текста „Хареми, номади: Јелена Димитријевић“ у часопису *ProFemina* 1996. године, у ком је Светлана Слапшак представе о харемском животу у делима Јелене Димитријевић повезала с актуелним теоријама Саидовог (Edward Said) оријентализма и балканизма Марије Тодорове (Мария Тодорова) користећи и идеју номадског полиглотијизма Розе Брајдоти (Rosi Braidotti) (Slapšak 2000). Тај текст је показао у којој мери је могуће читање њеног дела из савремене визуре и истовремено указао на разлоге зашто је морало тако дуго да се чека на његово адекватно вредновање. У првој монографији о женском стваралаштву у Србији и Босни и Херцеговини *Voices in the Shadow* Силија Хоксворт (Celia Hawkesworth) посвећује овој ауторки дуго поглавље с нагласком на *Писмима из Ниша* и роману *Нове*, који назива њеним ремек-делом. Она истиче антрополошку вредност *Писама из Ниша* у упознавању живота муслиманки, чиме се ауторка супротставља предрасудама (Hawkesworth 2000: 144–145).⁷ У Нишу је крајем 2004. године одржан скуп о животу и делу Јелене Димитријевић с ког је две године касније објављен зборник.⁸ Магдалена Кох је 2007. на пољском језику објавила књигу у којој се опсежно бави и овом ауторком, а која је 2011. објављена у преводу на српски језик – ... *Када сазремо као култура... Стваралаштво српских списатељица на иочетику 20. века (канон – жанр – род)*. О роду и трансвестији у представама о харемском животу писала је Јована Реба 2011. године, а Јелена Димитријевић је била и тема њеног мастер рада, објављеног као књига *Женски исјок и зајад* 2010. године.⁹ Јелена Димитријевић је постала и тема докторских радова – Ана Стјеља је 2012. године одбранила докторат *Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Ј. Димитријевић*, а Владимир Ђурић је 2017. одбранио докторат који је две године касније објављен као књига *Француска веза: Стваралаштво српских списатељица прве половине 20. века у контексту француске књижевности и културе*. У часопису *Књижевство*, основаном 2011. године, у готово сваком броју постоји рад о Јелени Димитријевић, а већина их је посвећена њеном односу према муслиманској култури и положају жене у оквиру ње. У бази података *Књижевство одредница* о Јелени Ј. Димитријевић је најбогатија и стално се допуњује.¹⁰ Поред

7 Ова књига је тек 2020. објављена на српском језику, у издању Службеног гласника, али је без обзира на то извршила утицај на проучавање женске књижевности у Србији.

8 *Јелена Димитријевић. Живот и дело. Зборник реферата са научног скупа: Ниш, 28–29. октобар 2004*, ур. М. Стојановић, Ниш 2006. Из њега, по интересовању за оријенталне елементе, издајамо радове Слободанке Пековић, „Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић“ (55–64) и Милунке Митић, „Јелена Димитријевић и Стеван Сремац – Ниш у причама с краја 19. века“ (143–156).

9 *Zbornik za jezik i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Knjiga I (2011), 205–215; Jovana Reba Kulauzov, *Ženski Istok i Zapad*, Zadužbina Andrejević Beograd, 2010.

10 Биобиблиографски подаци о Јелени Ј. Димитријевић налазе се у бази података *Књижевство* на линку <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/jelena-j-dimitrijevic>. (приступљено 5. маја 2024). С обзиром на ограничен простор за помињање свих радова који претходе овом тексту, упутно је на тој адреси погледати детаљну библиографију радова о ауторки.

тога, у оквиру пројекта *Књиженство* објављена су и три зборника о овој ауторки.¹¹ Најзад, први део путописа *Седам мора и шри океана* ушао је у лектуру за седми разред основне школе 2019. године, што је први корак ка трајнијем признавању значаја дела Јелене Димитријевић за српску културу.¹² Колико је тај корак од скоро непознатог па до званично признатог текста био велики и значајан можда најбоље говори чињеница да Ана Стјеља у чланку из 2012. године, дакле само седам година пре него што ће ући у школску лектуру, пише како „судећи по досадашњим радовима о њеном делу, могло би се рећи да њени путописи нису знатније књижевне вредности. Међутим, самим чињеницама респектабилног итинерара, као и њиховим обимом, пре би се могло рећи да нису ваљано ишчитани“ (Стјеља 2012: 345). Не само да ће у последњих десет година први део путописа *Седам мора и шри океана* бити ишчитаван и тумачен, него ће и други део путописа, који је остао необјављен у рукопису, угледати светлост дана.

Плурализам приступа

Однос Јелене Димитријевић према муслиманкама није једноставан нити једнозначан. Иако се тумачи слажу да Јелена Димитријевић показује симпатије, радозналост и одсуство предрасуда у односу на муслиманке које се у њеном делу појављују, треба увидети разлике међу самим муслиманкама, ауторкин положај у различитим историјским ситуацијама и, свакако, разлике у животном добу и искуству у ком пише о својим сусеткама, сапутницама или пријатељицама у сваком тексту понаособ или одредити фокус самог дела. Због те разноврсности у овој анализи биће примењен „плурализам метода“, који је Анет Колодни (Anette Kolodny) препоручила као приступ још почетком осамдесетих година кад се феминистичка критика издвајала од *mainstream* теорија.

Сваки текст који сматрамо вредним наше критичке пажње обично је, на крају крајева, *locus* многих и разноврсних (личних, тематских, стилистичких, структуралних, реторичких итд.) односа. Стога, без обзира на то да ли смо склони да текст тумачимо као *mimesis*, где се сматра да су речи у служби поновног стварања или представљања могућих светова; или нам је драже да текст тумачимо као врсту комуникационе једначине у којој се поруке које

11 То су: *Читали ли Јелену Димитријевић* (Дојчиновић, Милинковић 2018); *Американке Јелене Ј. Димитријевић* (Дојчиновић 2019) и *Jelena J. Dimitrijević, The American Woman* (Дојчиновић 2020). Сва три издања доступна су на <http://www.knjizenstvo.rs/sr/izdanja>.

12 Видети и текст Жарке Свирчев „*Нове* у педагошком канону: методички предлози“ и прилог „Ми читамо Јелену Димитријевић“, у којима се излаже методичка припрема за овај роман као лектуру, односно приказује заинтересованост ученица и ученика средње школа за његово увођење у лектуру (Свирчев 2018а, 2018б). У прилог томе може се навести и тврдња Силије Хоксворт да је роман *Нове* „барем исто толико уметнички успео као Станковићева *Нечиста крв*, који се у српском књижевном канону налази од када је објављен“ (Hawkesworth 2000:145).

можемо да дешифрирамо преносе од писаца ка читаоцима; и без обзира на то да ли значење тражимо као нешто инхерентно тексту, чину читања или некој врсти сарадње између читаоца и текста – какве год да су наше претпоставке, хајде да не стварамо од њих лудачку кошуљу која ограничава могућа подручја анализа“ (Kolodny 1991: 34–35 – превод аутори текста).

Плурализам се овде односи на приступе који се увелико подразумевају кад је реч о теми Балкана и, нарочито, утицаја на нашу културу. Први је, свакако, оријентализам Едварда Саида, концепт с краја седамдесетих година XX века, који је указивао на то да је колонијални Запад видео Исток као *друго* и таквим га упорно и представљао, конструишући фантазму еротике и егзотике насупрот рационалном карактеру Европе. Саидова теорија је израз постколонијалних идеја које говоре против монолошких погледа на источну културу показујући да оне увек подразумевају Друго преко ког дефинишу своју надмоћ (Said (1979) 1994). Марија Тодорова је из тога извела појам *балканизам*, нагласивши да Балкан није некакво уопштено, замишљено подручје, већ географски појам сагледаван као друга, мрачна, недоречена страна Европе. Како ниједан појам није статичан, Тодорова подсећа на то да се временом на страни Другог формира интелектуална елита која је тог дискурса свесна, може да утиче на њега и да га мења (Todorova 1997). Светлана Слапшак, међутим, упозорава и на постојање „балканског оријентализма“, производњу представа које су важне за утврђивање националних култура. То је потреба за *дружим* у процесу стварања националне културе: „Оријентално, „турско“ постаје трауматична тачка од које се, негирањем, заборавом или носталгијом, у владајућој националној култури остварује нови идентитет“ (Слапшак 2017: 145).

Још један концепт који се мора поменути као важан за ову тему јесте хибридни идентитет, укрштање модела колонизованог и колонизатора који не могу бити исти, о чему говори Хоми Баба (Homi Bhabha) (Баба 2004). Хибридноост се лоцира у „неидентичностима, процепима и променама облика, у непотпуној истости, ‘негде између’[...] Она доноси нестабилност свести и колонизатора и колонизованог“ (Бечановић Николић 2011).

И Глорија Ансалдуа (Gloria Anzaldua) говори о међупростору, тачније месту између граница које настајују прогнани и непожељни. „Међугранични простор (*borderland*) је нејасан и неодређен простор који настаје од емоционалног остатка неприродних граница. Он је у сталној транзицији“ (Anzaldua 1999:14).¹³ Њено искуство потиче с границе на којој, како каже, Трећи свет среће Први и где крваре да би се из тога створила трећа земља – међугранична култура (Исто). Ансалдуина књига је била један од подстицаја за стварање деколонијалне теорије која настоји да врати глас ућутканих и онемелих,

13 Прво издање њене књиге је из 1985. године, али су поједини текстови објављивани и раније.

потиснутих (субалтерних) у колонијализованим културама. Један од главних представника ове теорије јесте Валтер Мињоло (Walter Dignolo). Мињоло је за разумевање дела Јелене Димитријевић важан, између осталог, због преиспитивања космополитизма у вези с капиталом и колонизацијом. Он захтева „критички космополитизам“, који настаје из незападњачке перспективе: за разлику од космополитизма, који подразумева класну привилегију и воајеристички однос према другим културама, критички космополитизам, према Мињолу, потиче од гласова који су имали искуство маргинализације. Таква врста космополитизма заснована је на „граничном мишљењу“ и колонијалној разлици (Mignolo 2000: 735–6, у Јау 2021: 17).

Јелена Димитријевић је морала бити осетљива, свесна прелазних стања, међупростора своје културе, сопствене позиције на граници доба и геополитичких промена. Њен космополитизам свакако није западњачки, мада постоји класна привилегија која ишчезава у зависности од тога коме одлази у посету. Њена позиција у деколонизованој култури јесте супротстављање „балканском оријентализму“; она прихвата хибридноћ своје културе и, још више, хибридни језички потенцијал који и те како користи.¹⁴ Полиглосија и мобилност највише је приближавају номадском субјекту о ком говори Роза Брајдоти. Брајдоти користи фигурацију номада да би оцртала покретљивост сталног прелажења граница, језика и култура и избегла укалупљивање у бинарне или монолошке приступе.

Фигурација је политички уобличено објашњење алтернативне субјективности. Осећам снажну потребу да развијем то алтернативно објашњење; да учим да се размишља на други начин о субјекту, да се пронађу нове основе, нове представе, нови модуси размишљања. Све ово захтева превазилажење дуалистичких концептуалних ограничења и изопачено монолошких менталних навика фалоцентризма“ (Braidotti 2005: 165).

Номад није ни луталица ни мигрант, он је „субјект у транзиту, који је ипак довољно учвршћен историјском позицијом да би прихватио одговорност“ (Braidotti 2005: 173). Брајдоти указује на то да сви номади нису нужно светски путници – „нека од највећих путовања се могу догодити без физичког померања из свог окружења“ (Исто: 168) – важно је њихово опирање, субверзија конвенција. Циљ отпора јесте стварање емпатије која може бити база за солидарност и уједињење – „номадска свест је епистемолошки и политички императив критичког мишљења на крају овог миленијума“ (Исто: 166).¹⁵

Најзад, у разумевању слика и представа о другим културама неизбежан је имаголошки приступ који у својим анализама дела Јелене

14 „Оријентално, ‘турско’ постаје трауматична тачка од које се, негирањем, заборавом или носталгијом у владајућој националној култури остварује нови идентитет“ (Слапшак 2000: 56).

15 Књига Роза Брајдоти *Nomadic Subjects – Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, објављена је 1994. (Braidotti 1994).

Димитријевић, између осталих, примењује Владимир Ђурић: „Имагологија проучава дијалоге култура и односе снага у културним системима тако што испитује сложену слику о страности која је најпрегнантнији израз поменутог односа снага“ (Ђурић 2019: 54). На тај начин су критички појмови француског компаратисте Данијела-Анрија Пажоа (Daniel-Henri Pageaux), као што су „вербална сазвежђа“, „хијерархизовани односи“, „сценарио“, дијалог култура, „манија, фобија, и филија“, књижевно-симболичко посредовање и други, нашли своје адекватно место у новијем приступу делима Јелене Димитријевић.

Овај плурализам приступа које треба да имамо у виду кад се сусрећемо с делом Јелене Димитријевић близак је принципу обухватности уместо искључивости који је иманентан њеном делу. Тај принцип је најексплицитнији у „Песми о Мени“ насталој 1920. године у Њујорку, очигледно на трагу витменовске и емерсоновске идеје мноштвености, прихватања а не искључивања: субјект обухвата све што се уобичајено доживљава као супротност и то је срж његовог бића.¹⁶ У путописима Јелене Димитријевић једна од константи јесте управо отвореност према свету из које се развијају емпатија, критички космополитизам и толеранција.

Лингвистички и жанровски хибрид

Слободанка Пековић правилно примењује да је у хареме у Нишу Јелена Димитријевић улазила с дистанцом, бар у почетку: „На сестре Туркиње у једном тренутку гледа као на представу од које се дистанцира у Нишу, док су касније њени ставови пуни саосећања, разумевања и дивљења“ (Пековић 2018: 121). Разлози за то могу бити и историјски, али и лични, јер је она странкиња у затвореној средини а уздржаност је део њеног васпитања. Осим тога, сваки (путо)писац је привилегован у односу на свет о коме говори, тај свет је увек *gruio*, барем на почетку нарације. Тек по томе колико слуша и преноси глас *gruioi* можемо одредити стварни однос и степен емпатије. Светлана Слапшак указује на то да Јелена Димитријевић на почетку *Писама из Ниша* има „статус колонизатора“ (Slapšak 2000: 52) јер се време турске владавине ближи крају и „колонизованима“ се приписује осећање кривице због сопствене судбине (Исто). У овом случају врло је компликован однос колонизованог и колонизатора, јер је Јелена Димитријевић из културе која је *de facto* била колонизирана вековима и која у време кад она пише *Писма из Ниша* жели да турску власт представи као нешто што пребива у далекој, завршеној прошлости (Исто: 55). Томе се Јеленин боравак у харемима опире јер показује да та друга култура и те како постоји и даље, чиме подрива дискурс монолитне националне културе (Исто). Дистанца коју је Јелена Димитријевић

¹⁶ В. фусноту 3 у Пековић 2018: 121.

имала у односу на муслиманке на самом почетку *Писама из Ниша* није исто што и колонијални воајеризам; она се брзо преиначује у емпатично сагледавање њихових обичаја и живота. Искуство колонизованости управо чини њен каснији космополитизам критичким. Магдалена Кох такође указује на нарушавање тематских табуа кроз интересовање за културу одлазећег завојевача у *Писмима из Ниша*: Јелена Димитријевић то чини најпре „као Српкиња очарана турском културом, коју њени сународници традиционално – углавном из политичких, историјских и верских разлога – третирају као непријатељску“ (Кох 2012:147), а потом и тиме што пише о муслиманском животу као „посвећена *аушсајдерка*“ (Исто).

На самом почетку *Писама из Ниша* ауторка описује свој први одлазак у ослобођени Ниш, који доживљава у потпуном патриотском заносу. Тај уводни део је, међутим, и нека врста „свесно уведеног алибија, формулисаног у духу патриотске коректности тога доба, да би потом уследио опис муслиманске културе Ниша и живота жена – харема“ (Кох 2012: 149). Како текст даље одмиче, језик се све више преображава употребом турцизама, стварајући хибридни говор који у харемском простору и простору текста оличава коегзистенцију двају раздвојених светова, незамисливу у стварности. Језик је место у ком најпре нестаје дистанца, полазна тачка приближавања. Да би се приближила булама у Нишу (како их она назива), Јелена Димитријевић је учила њихов турски. Према сопственим речима, била је самоука, учила је од муслиманки из града, а подуку јој је вероватно давао и Ибрахим-ефендија (в. Радовановић 2017: 211). У *Писмима из Ниша* каже да су је муслиманке управо због језика прихватиле: „Језик их је занео, севђули, јамачно језик; јер ти рекох једном да они имају ову изреку: ‘Татли дил’н (слатки језик твој) памет ми узе, срце ми однесе, итд.’“ (Димитријевић 1986: 54).¹⁷ Сâм турски, који је она записала у овом делу, није био стандардни „већ један од његових балканских (румелијских) дијалеката“ (в. Радовановић 2017: 213). Текст *Писама из Ниша* засићен је овим говором до те мере да је морао да буде приложен и речник турцизама, а и унутар текста ауторка често преводи изразе и речи.¹⁸ Такође, она турске речи и реченице записује ћирилицом, својим писмом, јер многе од њених саговорница нису биле писмене па је нису могле научити да пише. Тако је настао „турски на ћирилици“, који нас подсећа на говорни језик у Нишу тог времена, српски дијалекат препун турцизама. Да тај језички „варијетет“ буде још комплекснији, указујући на богату интеркултуралност, тачније интермедиијалност страног језика, Јелена Димитријевић поједине турске изразе преводи у фусноти на француском језику: „Аллах емри иле – *par la permission divine*“ (в. Ђурић 2013: 91–92).

¹⁷ *Севђули* значи ‘мила’.

¹⁸ Њено интересовање за језик сигурно није било научно, али је значајно и из перспективе српске оријенталистике (в. Радовановић 208–217).

Рози Брајдоти сматра да је номадизам пре свега лингвистички феномен, да је полиглота „варијација на тему критичке номадске свести; бивање између језика пружа повлашћени поглед на деконструкцију идентитета“ (Brajdoti 2005: 175). Глорија Ансалдуа каже да на „спојевима култура језици се укрштају и оплођују, ревитализују; умиру и рађају се“ (Anzaldua 1999: 9). Јелена Димитријевић је, учећи језик својих сусетки – које су *gpyio* у сопственој нацији али и услед политичких промена – пружила отпор балканском оријентализму. Рушећи табуе сопствене културе и стварајући оксиморонски спој супротстављених култура и њихових говора, она је већ првим путописом деконструисала монолошки аспект националног идентитета и успоставила своја основна интересовања.

Четири деценије касније, у кратком путопису кроз Југославију, насталом кад је посећивала подружнице Кола српских сестара, она поново указује на значај језичког разумевања које, насупрот вери, зближава. Осврћући се на боравак у Сарајеву записала је: „И опет језик! Колико, често, вера може да удаљи, толико језик може да приближи. Туркиње су ми драже, јер су ми познате; наше муслиманке су ми срцу ближе, јер нам је један језик“ (Димитријевић 1933: 53). Кад се превазиђе питање језика, наступа религијска разлика коју Јелена Димитријевић с лакоћом деконструише: „Ја не знам које су ми жене у Сарајеву милије, моме срцу ближе: хришћанке или муслиманке“ (Исто). Тешко је направити разлику између нечег што је „драже“ и оног што је „срцу ближе“ – очевидно да ауторка жели да тиме нагласи прихватање и једних и других. Овај југословенски путопис потврђује још једну константу њеног стваралаштва: од најранијег, па до последњег путописа, у њеном фокусу увек су питања о томе како живе жене, шта се од њих очекује, јесу ли слободне или узапћене. За њу су све жене једнаке као бића којима основна права, попут „права Сунца“, не смеју бити ускраћена.

Иако путописи Јелене Димитријевић настају као комбинација писма, дневничких бележака и репортажа (в. Кох 2012: 190), поступак који је Исидора Секулић уочила у америчком путопису односи се на све њене текстове у том жанру. Реч је о драматизацији:

Има гђа Димитријевић обдареност за посматрање и обраду материјала светског, људског материјала свих вера и обичаја и цивилизација. Она је врста експлоратора писца (...) Полази ли неком у аудијенцију или посету, сигурна је сцена или анегдота. Уђе ли у пансион, пансионери су ушли у судбину драмолета или филма (Секулић 1985: 396).

Драма, настала из дијалога, логичан је избор за очување гласа и једне и друге стране, а драматизација је нужна последица жеље за очувањем дијалога сваке врсте. Сличан поступак француски компаратист Данијел-Анри Пажо у имаголошким истраживањима препознаје као конститутивни елемент сваке слике, то јест представе о

другом: слика другог је *сценарио* по коме се онда одиграва и развија дијалог културâ (Pageaux 1994: 51). Поред драмолета и филма које Исидора Секулић препознаје, код Јелене Димитријевић се тај дијалог води и у романсираној форми бајке и легенде, о чему ће бити речи касније.

Писма из Солуна чине епистоле упућене Лујзи Јакшић, од 2. августа до 11. септембра 1908, у којима Јелена Димитријевић описује своје виђење Младотурске револуције. На пут одлази, према сопственим речима, јер је чула да су се Туркиње „развиле“, да су скинуле покривке. Та вест испоставља се нетачном за све муслиманке осим за донме. Њено кључно питање је шта револуција доноси женама. Чини се, не много:

Док се улицама проламају звуци Марсељезе на оријенталним инструментима, и чују повици ‘*Vive la Liberté!*’, жене су и даље скривене по харемима и испод покривки. Њихова одећа тако постаје симболичка и метонимијска ознака женског положаја у друштву, ознака која се, зачудо, готово једнако третира од стране ‘стариx’ и ‘нових’ Туркиња“ (Дојчиновић 2013).

Разговор с младотуркињом Ђулистан-ханумом, *новом женом*, „образованом, интелигентном, озбиљном“ (Димитријевић 2008: 44), нека је врста и репортаже и игроказа у ком се разоткрива лицемерје долазећег поретка: све ће бити ново и другачије, осим статуса жена. Разговарају на француском језику, али сазнајемо да Јеленина саговорница влада и енглеским, немачким, грчким, јерменским, те да је прва Туркиња с дипломом факултета. Иако образована и јасног политичког усмерења, Ђулистан-ханум сматра да је покривка добра и да је се не треба одрећи: „Женској деци нам је у чаршафу добро“ (Исто), док њене две кћеркице протрчавају кроз собу одевене по западњачкој моди. Коментар Ђулистан-хануме је да ће их уписати у француску школу, али да ће их учити да воле све што је турско. Последњи чин овог игроказа одиграва се на улици, кад нашу ауторку сусрећу две покривене жене тражећи „право Сунца“ за све:

Ах, ах, ах, мадам! Да је та интелигентна искрена, кроз њена би уста, јуче и данас, проговорило толико милиона њених сестара; она би заплакала душом свију муслиманских жена у кућу затворених и на улици опремљених као за карневал. Није истина да нас је затворила наша лепа пророкова вера: *затворио нас је еџоизам наших мужава* (Исто, 45. Курзив Ј.Ј.Д.).

Врло је могуће да су ове „две турске жене у црним свиленим чаршавима“ које говоре француски драматуршко средство којим ауторка исказује и истовремено поткрепљује свој став јер је она сигурно делила осећања и мишљење незадовољних сународница Ђулистан-хануме.

Један детаљ разговора са Ђулистан-ханум упућује на даље стваралаштво Јелене Димитријевић. Њена домаћица, наиме, каже да француске гувернанте „пуне нашој женској деци главу о слободи жене, која ни у једној честитој француској породици не постоји“ (Исто, 42). То је клица романа *Нове*, који говори о судбини две младе турске девојке у Солуну из богатих беговских породица, у тренутку када се ближи крај османске владавине, а њиховим животима управљају и даље писани и још више неписани закони строго патријархалног друштва. Фатма и њена рођака се налазе у процепу – с једне стране, жуде за западним светом за који им се чини да нуди слободу и срећу, мада су га упознале само преко језика гувернанти и из литературе. С друге стране, оне живе у изолованом, дословно зидом ограђеном свету, оковане низом предрасуда и обичаја. Мајка и баба главне јунакиње Фатме такође имају различите погледе на свет. Мајка је васпитана

тако да треба да се облачи за свога мужа и да се поноси богатством (...)
Баба (нене) је другачија жена: пре свега – учена, свршила је медресу, чита арапски и персијски, у оквиру женског друштвеног живота у муслиманском свету она је чак и *femme du monde* (...) а унуци је преносила побожни доживљај људске егзистенције“ (Бечановић Николић 2011).

Најзад, ту је и учена тетка Ариф, чије име значи ‘разум’: њен утицај на јунакиње је важан, али не пресудан. Јер ништа није тако јако као Фатмина жеља да с вољеним Мурадом Џемалом оде на Запад. Кад коначно стигну у Париз, сан о слободном животу претвара се у кошмар, у ком јунакиња схвата безвредност свог мужа и лажност представе коју је гајила о западном свету. Последње писмо које пише оцу, охолом и емпатије лишеном бегу, јесте прекор, али и захтев за темељном друштвеном променом: „За просвећење својих кћери ви дајете златне лире, а за просвећење туђих кћери ви не дате ни бакарне аспре“ (Димитријевић 2012: 243). Зорица Бечановић Николић правилно примећује: „Од европских вредности за Фатму су, поред романтичних идеала слободне љубави, најважнији просветитељски идеали“ (Бечановић Николић 2011). Хибридни идентитети младих девојака које преко својих гувернанти стичу „украсно знање“ крчки су у граничној ситуацији друштва. Крај Османске империје се ближи и једини начин на који се дубока трансгресија¹⁹ може превазићи јесте системска и темељна еманципација, просвећеност, пре свега, али за младе жене више нема времена. Хибридност ликова и

19 „Дубока трансгресија имплицира историјски и геополитички (такође и геополитички) стицај прилика у којима се појединац, група или представљена култура у целини не могу сврстати ни под једну ознаку. То значи да он или она (или они) припада већем броју утврђених категорија, што их чини странцима у свим културним контекстима са којим су повезани. У већини случајева, превазилажење ових разлика јесте утопијски пројекат, умножавање сукоба на којима се заснива заплет, и на крају препуштање конфликтним ситуацијама и несрећном исходу“ (Dojčinović, Koch 2017).

ситуације огледа се на лингвистичком и на жанровском плану. Језик приповедања је српски који, уз помоћ турцизама, англицизама и галицизама, „глуми“ друге језике. Осим линеарне нарације, постоје и ретардације у виду харемских исповести, писама и дневника.

Скривене алузије и реминисценције на проблемске комплексе изнете у *Писмима из Солуна* и у роману *Нове* налазимо и у поезији Јелене Ј. Димитријевић. Поред поезије на српском и енглеском, посебно место у ауторкином опусу заузима збирка песама на француском језику, под насловом *У сунон* (*Au Soleil couchant*), од којих је већина настала у Паризу између 1926. и 1932. године.²⁰ У амблематској поеми „Исток“, из које исијава интимна радост и верска егзалтација пред чарима Оријента, суптилно је наговештена мрачна слика положаја и судбине муслиманки у периоду великих друштвених промена, када стари свет нестаје, а нови пут још није пронађен. Тако слике „кафеза“ на прозорима муслиманских кућа злокобно потискују доминантну песничку слику очараности Истоком, а свечани тон оде помућен је егзистенцијалним немиром:

Јер моје очи прелазише са једне решетке на другу
Сијајући, пламене,
А срце ми је тукло лудо:
Иза сваког четвртасог отвора са решетком на прозорима
Замишљала сам једно округло око –
Округло као филцан или издужено као бадем –
Жарко око источњачке Лепоте
Које ме је, скривено иза прозорског кафеза,
Гледало и осмехивало се – обузето мноме...
О младости, о радости, о љубави!²¹ (Димитријевић 2020: 208)

Уз то, овде је потцртана и оријентална лепота скривена иза решетака, а Јелена Димитријевић алудира и на скривене страсти из романа *Нове*, које букте у ватреној природи младих жена, заточеница харема и патријархата, принуђених да се заљубљују у жене, јер немају право да гледају мушкарце, још мање да буду у њиховом друштву, изузев најуже родбине. Насупрот том мучном реализму, у песми „*Era una vez a Bagdad*“, инспирисаној једном источњачком причом, наилазимо на класичан књижевни пример *femme fatale*: охoola багдадска хоџиница и учитељица, жена „какве су и све жене“,

20 Збирка је транскрибована и преведена на српски, објављена први пут 2020. године, у издању Филолошког факултета и Народне библиотеке Србије, http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/uploads/attachment/work/1997/JD_-_U_suton_-_e-book_sa_koricama.pdf (приступљено 17. априла 2024). Оригинал се чува у Народној библиотеци под сигнатуром P544.

21 „Car mes yeux erraient d'un grillage à l'autre / Et mes yeux brillaient comme le feu / Mon cœur battait furieusement: / De chaque ouverture carrée de treillis aux fenêtres / J'imaginai un œil rond – / Rond comme un fildjan ou longue comme une amande – / Ardent œil d'une Beauté orientale / Qui cachée derrière de la fenêtre grillée / Me regardait et souriait – éprise de moi... / O jeunesse ! O joie! O amour !“ (Dimitriyévitch 2020: 27).

то јест „лукава к’о лисица / Притворна к’о мачка / Која, док вас једном шапом милује / Другом вас огребе“ (Исто, 235), одбија удварање занесеног песника који, у петраркистичком маниру, због ње пати и страда, док најзад не научи лекцију од локалног мудраца да „када волимо ружу – трпимо трње“. Тако се у овој збирци, кроз лик муслиманске жене, преламају сурова стварност и приповедачка, бајковита фикција у којој Јелена Димитријевић преузима мушку перспективу и за њу особен стереотип заводнице.

Седам мора и њри океана – њушем око светиа

Године 1926. Јелена Димитријевић путује на Исток, на пут око света. Пут је води у Египат, Свету земљу, Сирију, Либан. Путопис *Седам мора и њри океана – њушем око светиа*, објављен је 1940. године, као последња књига коју је штампала. Други део остаје у рукопису све до 2020. године, кад је на пројекту Министарства науке и просвете „Књиженство“ транскрибован и објављен као научно издање. То је *Седам мора и њри океана: друја књија*, и у њој се описује одлазак из Египта у Индију, боравак у Индији, нешто мало од пута по Јапану, и на крају прелазак преко Тихог океана. Кина, Цејлон, повратак у Америку преко западне обале и долазак у Европу изостају из рукописа и о том делу пута понешто сазнајемо из других извора.

Први део путописа *Седам мора и њри океана* (први део прве књиге) односи се на пут од Ђенове до Александрије бродом „Италија“. Други део, путешствије „по земљи фараона“, почиње у Александрији, а обухвата и Каиро, Мемфис, Луксор, Карнак, Долину краљева и једно село на обали Нила. Ауторка на овом путу приказује другачије муслиманке од оних које смо сусретали на Балкану, у ранијим путописима, и то ћемо јасно видети у ликовима Худе Шарави и пашинице из Дамаска.

Сам Балкан, у периоду од *Писама из Ниша* до *Писама из Солуна*, и романа *Нове*, налази се у преломном тренутку ослобађања од османских освајача који су ту били вековима. Другим речима, ислам и хришћанска култура балканских староседелаца већ су дубоко измешани, а при томе постоји и јак отпор националне струје која културу освајача жели да оријентализује, умртви и смести у оставу историје.

Египат Јелену Димитријевић подсећа на тај период, на

ону Турску коју сам ја познала још у првој својој младости, и у којој сам провела најлепше часове свога живота међу турским женама, волећи их, проучавајући их и пишући о њима не само с толико познавања, него и с толико љубави, и са сажалењем (Dimitrijević 2016: 239).²²

²² Наводи из овог путописа дати су према другом издању, објављеном 2016. године.

Подсећа, али је Египат друга прича. Године 1926, кад се Јелена Димитријевић обрела у њему, Египат је и даље под британском контролом, иако је независност стекао четири године раније. Њиме управља Фуад Први, египатски краљ, али као што један Египћанин каже Јелени, прави владар је Џорџ Лојд (Sir George Lloyd).²³ Разговори с Египћанином и с једним Енглецом показују шта значи такво стање ствари за Египат: неписменост, беду, ропство (Dojčinović 2016: 31). Став колонизатора безочно је циничан – Енглец не каже директно да су сами Египћани криви за свој положај, већ да су у тој необразованости – срећни! „Оставите их, вели он, у њиховом незнању, да би били срећни. Зар смо ми, ви и ја срећни што смо просвећени?“ (Dimitrijević 2016: 177–178).

У таквој политичкој ситуацији искрсава лик Худе Шарави (коју Јелена назива Хода), египатске патриоткиње и феминисткиње, коју Јелена Димитријевић упознаје у Каиру. Она одлази у посету овој значајној жени, пошто су јој познаници на броду и у самом Египту то саветовали, што значи да није одраније знала ништа о њој, или барем о њеном значају за Египћане.²⁴ До сусрета долази захваљујући Јелениној упорности и посредовању Францускиње, директорке Више француске школе за девојке у Каиру. Јелена Димитријевић је на дан посете била веома радознала и узбуђена јер „ова палата је резиденција једне муслиманке и због тога мени се чинило да ће се с овом госпођом преда мном појавити цела моја прошлост“ (Dimitrijević 2016: 239). Ипак, госпођа Худа Шарави (1879–1947) није у истом положају као турске жене о којима је наша ауторка давно писала, нити је Египат у двадесетим годинама двадесетог века исто што и Ниш с краја 19. века или Солун на почетку 20. века. У тренутку кад се Јелена Димитријевић и Худа Шарави сусрећу, египатска аристократкиња и активисткиња је удовица с двоје одрасле деце и већ дубоко у водама борбе за женска права у Египту. Политички се калила уз мужа Али Шаравија, ангажованог у борби за независност Египта. У својим активностима кретала се од политичке борбе за независност Египта ка ономе што је доживљавала као социјалну бригу за положај жене (Lanfranchi 2012: 90).²⁵ Худа Шарави је 1914. године основала феминистичку групу под називом *Интелилектуална асоцијација Египћанки*, чији је задатак био борба за бољи друштвени и образовни положај жена. Организовала је чувени протест жена Египта 1919. године, а још чувенији је чин скидања вела на железничкој станици у Каиру,

23 Високи британски комесар у Египту 1924–1929.

24 Још на броду су јој саветовали да се с њом упозна, да би касније, у „Александрији, а и у Каиру – сви они које сретох случајно, и с којима поведох разговор о савременим египатским женама, понављаху ми – да тражим прилику да се упознам са госпођом Шарави-пашиницом“ (Dimitrijević 2016: 238).

25 Јелена Димитријевић пише: „Колико се бави феминизмом мадам Шарави-паша, председница Савеза египатских феминиста, толико политиком“ (Dimitrijević 2016: 241).

по повратку из Рима, с конгреса Међународног женског удружења за право гласа (International Women Suffrage Alliance IWSA), на који је ишла као представница организације Египатска феминистичка унија (EFU), основане исте, 1923. године. Кад су она и њена сарадница Сеза Набарави (Céza Nabarawi) изашле из воза откривена лица

(н)аступио је тренутак тишине услед запањења, после ког су све жене на дочеку добродошлице такође скинуле своје велове. Призор је био величанствен и они који су му присуствовали увек су га са одушевљењем препричавали (Lanfranchi 2012: 98).

Худа Шарави оставила је дубок утисак на нашу ауторку, пре свега као појава и као личност, али и раскошним окружењем у ком живи. То је палата „у арапском стилу“, а сâм пријем одиграва се у салону у стилу Луја XIV. Худа Шарави је оличење интелегентне и изузетно образоване жене, с јасним циљем у друштвеној борби, која носи у себи патријархално наслеђе своје културе истовремено с идејама Нове жене. Животни пут Худе Шарави је био такав оксиморонски спој, а њена борба је била покушај да се ускладе ове супротности. Сигурно је да су се Јелена и Худа препознале у покушају да обухвате разноврне тежње у животним ситуацијама. Богата и образована, вољена у породици, ова Египћанка је удата са 13 година за 26 година старијег рођака да би породица избегла неповољнији брак. Она је, дакле, била и жртва обичаја везаних за њену културу и статус. С мужем је касније успоставила однос партнерства у животу и политичкој борби, при чему је он показивао разумевање и давао јој подршку у напорима да побољша друштвени статус сународница, али је и даље у њиховим личним односима било великих осцилација.

У 20. поглављу путописа „Ходе Ханем Шарави Паша“ сазнајемо да се разговор ове две изузетне особе тицао образовања жена, покривке, полигамије, изолованости и права гласа. Јелена Димитријевић сматра да је Худа Шарави пре свега политичарка, јер се њене активности тичу општих питања египатске државе:

Она упућује отворена писма политичким особама у својој земљи са захтевима да се ликвидирају дугови енглески за Судан на један такав начин како би суверено право над Суданом било загарантовао Египту, и да тамо не остану никакви нарочити интереси за Енглезе; да се баражи и резервоари (Нила) даду у посед Египту, или да се обуставе радови до одлуке једног одбора састављеног од техничара Египћана (Dimitrijević 2016: 241).

Полигамија и изолованост жена у друштву велика су препрека за развој просвећености, према Худи Шарави:

Докле год је у нас полигамије; докле год се наше жене крију од мушкараца, не примају их у своје куће и не могу с њима да говоре, да измењају мисли; најзад, докле год наше девојчице не могу походити исте школе које походе наши дечасти – наше жене из народа остаће непросвећене (Исто).

Најзад, Јелена драматски води ово поглавље ка завршетку, али не и ка решењу проблема положаја жене:

Ја ћу вас питати, госпођо, не као странкиња, него као кад бих била ваша пријатељица: пошто сте председница Савеза феминиста у Египту: хоћете ли тражити право гласа за ваше жене?“ – „Па то је главна сврха нашега савеза.“ – „Извините, госпођо! Али како могу гласати ваше жене кад су потпуно неуке?“ Она се промени у лицу као да јој ово последње питање би непријатно; и поћутавши мало, рече: „У почетку, ми ћемо тражити право гласа само за жене интелектуалке које ће, у овом случају, моћи радити без препреке и тешкоће на просвећењу жене египатске уопште, и за ослобођење муслиманке у нашој земљи напосе (Dimitrijević 2016: 244).

Јелена Димитријевић не коментарише програм своје саговорнице, већ га једноставно преноси. То је чест случај у њеним путописним записима, да излаже а не да критикује или образлаже мисли других људи. Да ли је овакав метод борбе за право гласа остварив, практичан или утопијски, остаје читаоцу да сам закључи. Оно што се јасно види јесте компликованост ситуације у земљи која је колонизирана, искоришћавана и у чијој су патријархалној култури жене дубоко изоловане. Светлана Слапшак истиче у вези с овом епизодом да „речи египатске феминисткиње откривају контекст који је јасно дефинисан: женско, мултиетничко и мултикултурно“ (Слапшак 2018: 148).

На крају, Јелена Димитријевић закључује: „Да сам отишла из Египта, а да нисам имала срећу и част да видим Госпођу Шарави–Пашиницу, било би ми исто тако као да сам отишла из Шпаније, а да нисам видела Алхамбру“ (Dimitrijević 2016: 245). Худа Шарави јој ставља аутомобил с возачем на располагање док је у Египту и шаље јој поклон – своју фотографију и кутијицу са слаткишима за срећан пут, према муслиманском обичају.²⁶ Писмо које је том приликом добила од Пашинице отворило јој је многа врата на путу по Истоку. Јелена Димитријевић ће посветити Худи Шарави песму „Две Сфинге“ (у рукопису збирке *К Сунцу за Сунце*), коју ће објавити 1937. у часопису *Мисао*. На фотографији снимљеној у ентеријеру Јелениног дома, пред крај њеног живота, јасно се на зиду уочава лик Худе Шарави у урамљеној слици.²⁷ То је иста фотографија коју јој је египатска феминисткиња поклонила после сусрета у Каиру, а која се налази у путопису *Сегам мора и њири океана – њуштем око светиша*, што нам говори о утиску који је виђење с овом женом оставило на Јелену Димитријевић и о значају који је придавала њеној личности.

26 „Кутију нисам отворила, али сам знала да је у њој чоколада, или, можда, неке оријенталне послатице, пошто ми је познато да муслиманке не испраћају на пут своје пријатељице без послатица, колико да би путем ‘сладиле уста и блажиле грло’, толико, и више, да би се сећале оне која им је те послатице послала“ (Dimitrijević 2016: 265).

27 В. фотографију у зборнику *Чијтајте ли Јелену Димитријевић?* (Дојчиновић, Миљинковић 2018), http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/uploads/attachment/reception/896/105_Jelena_Dimitrijevic_-_e-book_FIN.pdf (приступљено 1. априла 2024).

Она сама је на крају 23. поглавља насловљеног „Жалост и радост“, у ком стижу поклони за испраћај из Египта, записала:

Остављајући Египат, који можда нећу видети никад више, ја одлазим са срцем пуним успомена: од људи из старог века, и од жене из најновијег: оне жене која је обдарена свим врлинама што красе жену, и која се сва посветила, за добро своје отаџбине – својим сународницама, египатским женама (Dimitrijević 2016: 266).

Два сусрета, слична а ипак дубоко различита у односу на онај с Худом Шарави одигравају се у 36. поглављу, насловљеном „Палата ‘Харун ал-Рашид‘“. Реч је о посети коју је Јелена учинила удовици Али-паше у Дамаску. Директор хотела испрва представља одлазак у ту палату, у делу града у ком живи старо племство, као немогући подухват. Али кад види писмо од славне Египћанке, узвикује: „Па то није писмо, него Сезаме отвори се. С овим писмом можете у све хареме, не само Сирске него и ирачке, арабљанске и Персијске. По целом муслиманском истоку“ (Dimitrijević 2016: 408).

Палата је, пише ауторка, налик на опустеле маварске дворце по Андалузији, само је насељена и још лепша. У њој нема салона с европским намештајем, као у Каиру, све је оријентално. Ипак, пашине кћери имају француске фризуре и европску одећу, и провеле су седам година у Александрији у француском пансионату. Отуд, иако пашиница (чије име не сазнајемо) каже гошћи да они „не живе у данашњици, него у предању“ (Dimitrijević 2016: 412), модернизација ипак продире. И женско питање је наравно тема. Домаћица каже да су га у Турској просвећене жене решиле, док „у Египту само се једна жена помиње: сама га је покренула, сама га решава, и можда ће га и решити; али да ли ће га потписати Фуад Први – то је питање“ (Dimitrijević 2016: 413). Јелена додаје да „из њеног говора рекло би се да је она антифеминист; а ипак диви се Шарави-пашиници, њеној заузимљивости, нарочито њеној смелости“ (Исто).

Следећи сегмент приче је налик на легенду – прелазећи из једне у другу одају ове палате, домаћице и гошћа стижу у одају звану „Храм љубави“, посвећену Зинаиди, вољеној жени пашиног претка. Зинаида, некадашња робињница из Грузије а касније господарица палате, још увек је жива у време Јеленине посете – има, наводно, 128 година, права је и здрава, види, чује и има осмех пун зуба – четвртих по реду. Јелена Димитријевић тврди да је тешко поверовати у истинитост те приче, али да се она осведочила на лицу места и овај одељак завршава славећи љубав која Зинаиду одржава у дугом животу. Тако је бајковита сценографија арапске палате из 20. поглавља, у ком се води политички обележен разговор полако преображена у саму бајку или, барем, причу налик на бајку.

Тај низ је скоро графички приказ Јелениног односа према Истоку и муслиманкама, који се уочава од *Писама из Ниша* преко

Писама из Солуна па до ових писама с Блиског истока. Увек је на снази номадски полиглотизам, јер како би се иначе доспело до било каквог сазнања или комуникације. Ту је и познавање обичаја, онога „што је ред“ у култури домаћина: Јелена Димитријевић зна кога треба да поздрави на турском и где да се изује, када да устане у знак поздрава и да прихвати кад јој љубе руке или скуте. Док је у нишким харемима посматрала у почетку „са дистанцом“ и стално записивала, на последњем састанку с Худом Шарави била је много опуштенија: „Седеле смо по турски, разговарале смо се на турском и пушиле смо као Туркиње“ (Dimitrijević 2016:264). У свом виђењу Истока она настоји да обухвати богатство и сиромаштво, али и прошлост и садашњост, оријентално и модерно (западно). Саму Худу Шарави најављује као савремену кћи Египта, неку врсту модерне знаменитости (в. Dimitrijević 2016: 237), која стоји наспрам дуге и богате историје Египта. У том смислу је прича о Зинаиди везивна нит прошлости и ауторкине садашњости. Њено присуство је отеловљење „живота у предању“, о ком говори пашинаца у палати „Харун ал Рашид“.

Најзад, путопис је увек прича, лични сусрет с пределима и људима и лични доживљај. Одлазећи на Блиски исток, Јелена Димитријевић зна да се запутила у родно место приповедања – па како би онда могла да лиши читаоце и себе саму нечег занимљивог, лепог и готово невероватног. Да ли бисмо тај поступак могли да тумачимо као својеврсну оријентализацију? Не, јер није реч ни о каквој моћи, нити патронизацији, чак ни дистанци коју је у првим записима о муслиманкама имала, већ о завршници једног „драмолета“ у ком се прошлост и садашњост не боре, него сусрећу, стварајући чудо захваљујући љубави. Легенда или репортажа – није важно. Пре би се могло говорити о аутентичној *оријентофилији*, незападначком космополитизму српске списатељице, која сазрева током деценија, на путу од нишких харема до Египта, Сирије, Индије и Далеког истока.

Контрапункт сликама богатства и бајковитих дворана јесте непојамна беда. Поред сусрета с изузетним женама у раскошном амбијенту, Јелена Димитријевић има и познанство с каирском цвећарком, девојчицом у ритама која продаје цвеће. Њен понос и добродушност освајају нашу ауторку, а њен живот на улици је потресна слика сиромаштва. У једном тренутку „осветничког беса“, јер није хтела да купи свету бубу скарабеја „што је Тутанкамону замењивао срце кроз тридесет и три столећа“, улични продавац ће Јелени Димитријевић рећи да је мала Фатма умрла, док ће Фатми рећи исто за Јелену. Иако је дубоко сумњала, јер је узела да цвећарки купи и пошаље поклон, Јелену Димитријевић ће ова вест дубоко потрести, баш као и малу цвећарку, али тиме ће радост и одушевљење приликом поновног сусрета бити већи и интензивнији. Наиме, после обиласка Палестине, Сирије и Либана, Јелена Димитријевић ће ненадано, због

случаја фалсификованих фунти стерлинга у Хаифи, морати да се врати у Каиро и потом из Каира крене за Порт-Саид одакле јој креће брод пут Индије. Захваљујући тој непријатности, успела је поново да види „велику Египћанку“ Худу Шарави, али и малу Фатму, коју је пронашла на истом месту, на авенији Фуада Првог, сада у новој одећи и обући коју јој је она купила и пратила у аманет по једном Арабљанину, помоћнику из хотела. Тако је скинуто проклетство са злонамерног продавца, а чојство Јелене Димитријевић се још једном осветило у једној од најдирљивијих сцена тог прекоокеанског путописа.

Интимну предилекцију за муслиманке налазимо у Дамаску и Бејруту. Крстарећи дамаским махалама, Јелена Димитријевић се кроз хришћанску и јеврејску само „провезла“, док је кроз муслиманску „силазила с кола, застајкивала, загледала куће и капије, гледала у решетке на прозорима“, да би најзад једној лепотици подигла вео, а ова је одвела у своје двориште да јој исповеди своје љубавне јаде и на крају убере две наранџе (Dimitrijević 2016: 394–395). На ову сцену надовезује сцена с дамаског базара, где једна млада муслиманка диктира у перо уличном ћитабу – зацело љубавно писмо, уверена је Јелена Димитријевић „по начину како јој се подижу и спуштају груди“. Ништа толико не усхићује и не буди књижевну имагинацију српске списатељице као источњачка лепота и љубавна страст завијене у чаршафе и печа.

У харему бејрутског банкара г. Бејхума, у који је ушла захваљујући писму-препоруци принцезе Худе, Јелена Димитријевић је имала врхунско задовољство да „се разговара“ с веселим Арабљанкама, не само члановима породице, већ и с њиховим гошћама „семитског тена, а арапских жена зуба и очију“ (Dimitrijević 2016: 425). А говорила им је управо о свом сусрету с египатском пашиницом, јер су оне хтеле само о њој да слушају – толика је била слава Худе Шарави на целом Блиском истоку. И овде се бајковито сусреће с реалним у опасци једне старе муслиманке да су све оне младе попут „модерне Шехерезаде“ које, за разлику од оне „праве“ из *Хиљаду једне ноћи*, својим мужевима причају причу без краја. Тај чаробни сан Истока на сваком месту доминира и, заводећи, увек просијава кроз суморну стварност источњачких муслиманки, тако да је Јелена Димитријевић из овог харема отишла с утиском опште радости, духовне ведрине и веселости.

Импresiја „веселих Арабљанки“ наставља се и у возу на путу из Каира за Порт-Саид. Док воз јури, такорећи „лети“ невероватном брзином дуж природне границе Африке и Азије, док се кроз прозорско стакло све смењује тако брзо „као на филму“, час песак и пустиња, чак оаза и бујно зеленило, с друге, унутрашње стране те покретне позорнице одвијаће се још један „филм“. У купе код Јелене Димитријевић су ушле две младе Арабљанке које су јој се обратиле на француском, дакле кћери неког богатог спахије, и које су чезнуле да виде Париз, баш као што је наша ауторка у тим тренуцима сневала о Индији. На овом месту читалац се непријатно жацне, јер помисли на злу

коб Емир-Фатме и Зехре-Мерсије, главних јунакиња из романа *Нове*, које су такође посредством француског језика и културе сневале о Паризу и обећаној Француској.²⁸ Иако би желела да „види“ како то изгледа Париз у бујној машти Азизе-ханем и Даулед-ханем, како су се звале те две Арабљанке, Јелена Димитријевић у њима не види „нове“ нити помишља да распрши чаробни сан Истока, напротив. У њима, као уосталом у свакој младој Арабљанки, она препознаје Шехерезаду из *Хиљаду једне ноћи* (Dimitrijević 2023: 33). Доиста, оне јој испунише жељу и стадоше да певају и играју тако полетно и темпераментно да су у имагинацији Јелене Димитријевић оживеле реминисценције на фолклорну Турску, а највише на Шпанију – Андалузију и Каталонију. У гестовима и мимици Азизе-ханем „препознала“ је тадашњу познату хиспаноамеричку плесачицу Ла Архентину, коју је имала прилику да гледа у Шпанији само годину дана раније. Међутим, долазак воза на станицу означио је рез овог безмало филмског кадра и крај евокативне магије. И док је споља, пред очима телесним и духовним, промицала географска и историјска стварност, у интимном простору возног купеа одиграла се људска судбина.

Највећи део другог дела путописа *Седам мора и три океана* односи се на Индију,²⁹ тачније на фасцинације српске путнице пред чудесима те древне земље, коју непрестано, из поглавља у поглавље, готово као мантру евоцира кроз три магијска „М“: Мистериозна, Мистична, Мајка Индија! Сва радост и жалост, сва величина и беда, сва лепота и грозота, сва слава и ништавило, сва цивилизованост и бесловесност човечанства, преламају се у најживљим нијансама на тлу тог огромног индијског потконтинента на коме Сунце по цео дан не греје него „букти“. Бомбај, Делхи, Калкута, Агра, Бенарес, Удајпур, Џајпур, Сантиникетан, Пури, Бенгалски залив... Са свих тих места Јелена Димитријевић нам оставља живописне, али и потресне записе о животу домаћег становништва, у првом реду хиндуса и муслимана, то јест хиндускиња и муслиманки које подносе вишевековну жртву, како сурове Природе тако и још суровије Историје.

Прву хиндускињу по имену Девика, нестварне лепоте и шарма, иначе рођакињу Рабиндраната Тагора, упознала је још на броду „Крковија“, који је водио од Порт-Саида, Суецким каналом, Црвеним и Арапским морем све до Бомбаја. Кроз Индију ће имати прилике да се упозна и разговара са још многим хиндускињама – браманкама, али свакако најупечатљивије је једно од завршних поглавља у којем је апострофирана језива судбина хиндуских удовица и истовремено ауторкин револт да се с таквим обичајима „које им нису доделили богови већ људи“ заувек престане.³⁰ Поред тога, Јелена Димитрије-

28 О томе в. Ђурић 2012.

29 Тачније 34 поглавља, али 9 недостаје у рукопису. Ради поређења, 20 поглавља је посвећено Египту, а свега 12 Палестини и Сирији.

30 Надлежни што пре да донесу закон: прво! – противу давања деце; друго – за преу-

вић воли да пореди жене различитих вера, култура и друштвеног положаја опажајући њихове ношње, држање и понашање. Тада до изражаја долазе њена склоност ка описивању детаља и посматрачки дар достојан врсног реалистичког писца. Лутајући улицама Бомбаја, „Краљице Истока“, српска књижевница овако види и сумира сличности и разлике између хиндускиње – браманке и индијске муслиманке (као *аријевки*) и египатске муслиманке (као *семићанке*):

На улици или по улицама највише ме занимају жене, и хиндуске и муслиманке, аријевке – и једне и друге, по раси, а различите, грдно различите по вери. Јер док прве имају стотину богова и божанстава, друге само Јединог Бога и Мухамеда, послатог од Бога. На Хиндускињама је сари, нешто као у античких Гркиња пеплон, доле формира сукњу, дугу до пета, горе покрива струк и пребачен преко главе оставља једну десну мишицу голу, а, у неке, и дојку (...) док су муслиманке у дугачким гаћама с горњом хаћином до колена и покривене главе – ретко и лица. Босе, и једне и друге, са гривнама и око руку и око ногу, с прстењем на рукама и ногама, с обоцима и на ушима и на ноздрвама – нека у левој ноздрви, нека у десној, а нека у обе. Као да им никад није потребан ‘мендил’, или боље да кажем ‘српски’ ‘шнуфтикла’. Египат, египатске жене из народа, а опет нису као египатске, чак ни муслиманске јер иако су једне вере, муслиманке, сасвим су друге расе: оно семићанке, а ово – аријевке, или како се некад говорило, аријанке. Али очи! Ни у једних нисам видела оваквих очију као што су у Хиндускиња из прве касте. Не што су црне и сјајне као презреле оливе, него што су овако замишљене и овако тужне. Да и замишљене иако немирне, лутају негде, по унутарњим световима. Као да су сви светски боли и сва туга овога света нашли станиште у очима ових жена“ (Dimitrijević 2023: 113–114).

Хиндускиња и индијска муслиманка су исте расе (*аријевске*), а „грдно различите“ по вери, док су потоње с Египћанкама исте вере, али сасвим друге расе. Те сличности и разлике се огледају и у њиховом начину одевања. Међутим, оно што је поред вере заједничко и египатским и индијским муслиманкама, „женама из народа“, то је крајња друштвена беда и обесправљеност, што наравно највише погађа српску феминисткињу заљубљену у Исток. Док се хиндускиње образују и завршавају енглеске школе, за муслиманке је резервисан само рад у пољу: „у пољу раде највише жене, муслиманке, познајемо их по ношњи – гаћама и огртачима. Све су откривена лица“ (Исто, 175). Због језичке баријере, узроковане непросвећеношћу, Јелени Димитријевић би неизмерно жао што није могла ни две реченице да размени с једном домаћом муслиманком са села у Абу Роуду, која је кувала ручак од овчијег меса.

давање удовица; треће и последње – да се престане с полигамијом“ (Dimitrijević 2023: 242). Исти протест исказан је у поеми „На Гангу кад сунце изгрева“, објављеној у часопису *Мисао* (Димитријевић 1929: 347).

Закључак

Путопис, репортажа, игроказ, драмолет, бајка, легенда, филм... Све су то књижевно-уметничка средства, форме у којима нам Јелена Димитријевић ефектно приближава мноштеност и разноликост светске популације с посебним фокусом на верски, етнолошки и психолошки портрет жена. У овом раду настојали смо да истакнемо кључне елементе сложеног односа Јелене Димитријевић с муслиманским женама из Ниша, Солуна, Каира, Дамаска, Бејрута, Бомбаја и других индијских градова и села. Иако исте вере, муслиманке с различитих меридијана света разликују се у зависности од локалне предачке традиције, нарави и обичаја, то јест од духа народа и духа времена у којем живе. Богате или убоге, босе или обувене, просвећене или неписмене, старе или младе, конзервативне или револуционарне, „Шехерезаде“ или „Ла Архентине“ – све муслиманке које Јелена Димитријевић среће и описује за њу су саговорнице у сталној борби за неотуђиво „право Сунца“ и достојанствен живот. Од опрезне и детаљне опсервације у нишким харемима, па до опуштеног разговора с Худом Шарави и уласка у бајку у Дамаску, од приповести о малој цвећарки Фатми до девојака које плешу пред њом, она се клони оријентализовања и патронизације. Истина, понекад се чини да се заљуља на самој ивици осуде или претераног дивљења, али је сасвим могуће да је и то у сврху драмског поступка који радо користи. Резултат су живе, уверљиве слике о културама које, мада под једном религијском ознаком – ислама – носе у себи управо оно до чега је ауторки суштински стало: мноштеност и разлику.

На осетљива питања о савремености поједини саговорници Јелене Димитријевић дају недвосмислене одговоре које нам онда она једноставно преноси тако како је чула, остављајући читаоцу да сâм просуди ситуацију. Као што смо већ истакли, начело отворености и континуираног дијалога јесте једино што доликује српској светској путници која уосталом и каже да на пут није кренула да „бистри мутну политику“ већ зарад духовног блага, ризнице „којој, кад не би било смрти, не би могао нико ништа“ (Dimitrijević 2023: 281).

После светског искуства „седам мора и три океана“, за Јелену Димитријевић можемо рећи да су интеркултурни додири и срећа и несрећа, и радост и жалост. Радост освајања и продубљивања знања и спознаје о *друјом*, али велика жалост у првом реду због бедне људске судбине дискриминисаних и потлачених (међу којима су најбројније жене), и у крајњој линији – због сазнања да се о души и духовним стварима које нас надилазе није научило баш ништа, а загонетка је постала још скривенија. Јер тај оптимистички „понор од знања“, који је императивно захтевао још Франсоа Рабле (François Rabelais), отвара још дубљи и пространији „понор од незнања“.³¹Значај путописа Се-

31 „И најзад, шта је са њом [мишљу]? Је ли нашла драги Камен знања на врху Хималаја,

дам мора и три океана је немерљив за српску књижевност и културу јер у том тексту српска култура, коју у Индији препознају као јуначку и славну и о којој Јелена Димитријевић на свом путу не пропушта да приповеда, води дакле активан интеркултурни дијалог с културама и цивилизацијама целе планете Земље. Пишући истовремено о малим људима и великим идејама као што су феминизам, патриотизам, национализам, антиколонијализам, космополитизам, најзад смрт и ништавило, Јелена Димитријевић нас својим капиталним делом води пре свега на унутарње, имагинарно путовање упознавања сопства и спољашње путовање око света на коме привилеговано место, у свој реалистичној шареноликости и мноштвености, заузимају муслиманске жене.

ИЗВОРИ

- Димитријевић Јелена Ј. *Ђул Марикина ѝрикажња*. 1901; друго издање: *Писма из Ниша о харемима*. *Ђул-Марикина ѝрикажња*, приредила Јелена Јовановић. Ниш: Просвета, 2003.
- Димитријевић, Јелена Ј. „На Гангу кад сунце изгрева“. *Мисао* 31. 5–8 (1929): 347.
- Димитријевић Јелена Ј. „Утисци с Пута по Нашој Земљи“. *Варгар* XXI (1933): 51–58.
- Димитријевић Јелена Ј. *Писма из Ниша о харемима*. Фототипско издање. Београд, Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Дечје новине, 1986. (ориг. издање из 1897, Београд: Парна радикална штампарија).
- Димитријевић Јелена. Ј. *Писма из Солуна*. Двојезично српско-грчко издање. Ур. Дејан Аничич и Владимир Бошковић. Превод на грчки Демостенис Стратигопулос и Владимир Бошковић. Лозница: Карпос, 2008.
- Димитријевић Јелена. Ј. *Нове*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Dimitrijević, Jelena J. *Sedam mora i tri okeana, putem oko sveta*. Beograd: Laguna, 2016.
- Dimitrijević, Jelena J. *Novi svet ili U Americi godinu dana*. Beograd: Laguna, 2019.
- Dimitrijević, Jelena J. *Sedam mora i tri okeana, druga knjiga*. Beograd: Laguna, 2023.
- Dimitrijevitch, Yéléna Y. / Димитријевић Јелена. Ј. *Au Soleil couchant / У сунџон*.

или можда у бисерној шкољци на дну Тихог океана? Ништа од свега тога. О ономе што је невидљиво, што се не види чулним оком, ја знам мање сада него што сам знала пре поласка на пут око наше планете. Сама себи сам постала загонетнија“ (Dimitrijević 2023: 279).

Двојезично француско-српско издање. Ур. Зорица Бечановић Николић. Превод и транскрипција рукописа Владимир Ђурић. Београд: Филолошки факултет и Народна библиотека Србије, 2020. <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/uploads/attachment/work/1997/JD_-_U_suton_-_e-book_sa_koricama.pdf> 20. 5. 2024.

ЛИТЕРАТУРА

- Бечановић Николић, Зорица. „Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове Јелене Димитријевић*“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе* 1. 1 (2011). Без пагинације. <<https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/434>> 5. 4. 2024.
- Дојчиновић, Биљана. „Рукавице, велови и призори 'силног оружја': Одједи рата и револуције у прози Вирџиније Вулф и Јелене Димитријевић“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе* 3. 3 (2013). Без пагинације. <<https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/357>>27.3.2024.
- Дојчиновић, Биљана, ур. *Американке Јелене Ј. Димитријевић. Зборник радова*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Народна библиотека Србије, 2019. <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/uploads/attachment/reception/928/257_JD_e-book_AmerFINAL.pdf>24.8. 2024.
- Дојчиновић, Биљана. Предговор у *Американке Јелене Ј. Димитријевић*. Филолошки факултет Универзитета у Београду, Народна библиотека Србије, Београд, 2019. i-iii.
- Дојчиновић, Биљана, Јелена Милинковић, ур. *Чијаште ли Јелену Димитријевић?* Београд: Филолошки факултет, 2018. <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/uploads/attachment/reception/896/105_Jelena_Dimitrijevic_-_e-book_FIN.pdf>20.5.2024.
- Ђурић, Владимир. *Француска веза: Стваралаштво српских сисаишељица прве половине 20. века у контексту француске књижевности и културе*. Академска књига, Нови Сад, 2019.
- Ђурић, Владимир. „Између *l'image* и *le mirage*: статус француске културе у роману *Нове* и *Писма из Солуна* Јелене Димитријевић“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе* 2. 2 (2012). Без пагинације. <<https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/392>>15. 4.2024.
- Кох, Магдалена. ... *Када сазремо као култура... Стваралаштво српских сисаишељица на почетку 20. века (канон – жанр – род)*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Пековић, Слободанка. „Јеленина писма“. Димитријевић Јелена Јов. *Писма из Ниша о харемима*. Фототипско издање. Београд, Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Дечје новине, 1986. I–XV.
- Пековић, Слободанка. „Сестре Туркиње и сестре Американке“. *Чијаште ли Јелену Димитријевић?*, ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић. Београд: Филолошки факултет, 2018. 119–130.

- Радовановић, Јелена. „Јелена Димитријевић: прва српска оријенталист-киња?“ *Чийајте ли Јелену Димитријевић?*, ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић. Београд: Филолошки факултет, 2018. 203–219.
- Свирчев, Жарка. „Нове у педагошком канону: методички предлози“. *Чийајте ли Јелену Димитријевић?*, ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић. Београд: Филолошки факултет, 2018а. 23–44.
- Свирчев, Жарка. „Ми читамо Јелену Димитријевић“. *Чийајте ли Јелену Димитријевић?*, ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић. Београд: Филолошки факултет, 2018б. 45–46.
- Секулић, Исидора. *Нови свет, или јодину дана у Америци (1934)“. Садрана дела, књига четврта*. Београд: Југославијапублик, „Вук Караџић“, 1985. 396–399.
- Слапшак, Светлана. „Женска деконструкција оријентализма: крипто-колонијализам и Јелена Димитријевић“. *Чийајте ли Јелену Димитријевић?*, ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић. Београд: Филолошки факултет, 2018. 131–154.
- Стјеља, Ана. „Јелена Димитријевић – трагом прве познате српске књижевнице“. *Књижевна историја* 44. 147 (2012): 341–354.
- Стјеља Ана. „Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Ј. Димитријевић“. Докторска теза. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду. <<https://doiserbia.nb.rs/phd/fulltext/BG20121120STJELJA.pdf>> 20. 5. 2024.
- Стојановић Мирољуб, ур. *Јелена Димитријевић. Живој и дело. Зборник реферата са научној скуја: Ниш, 28–29. октобар 2004*. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу, 2006.
- Anzaldúa, Gloria. *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Aunt Lute Books, 1999.
- Baba, Homi. *Smeštanje Kultura*. Preveo Rastko Jovanović. Beograd: Beogradski krug, 2004.
- Braidotti, Rosi. *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. Cambridge University Press, 1994.
- Brajdoti, Rozi. „Putem nomadizma: Uvod“. *Prevela Jasmina Čaušević. ProFemina, časopis za žensku književnost i kulturu* 41–42 (letojesen 2005 – zima/proleće 2006): 165–202.
- Dojčinović, Biljana. „’Viloslovka‘ putem oko sveta“ (predgovor). *Sedam mora i tri okeana, putem oko sveta*. Jelena J. Dimitrijević. Beograd: Laguna, 2016. 11–44.
- Dojčinović, Biljana. Ed. *Jelena J. Dimitrijević, The American Woman*. Belgrade: Faculty of Philology University of Belgrade, 2020.
- Dojčinović, Biljana, Koch, Magdalena. “Turkish in Cyrillic: Deep Transgression in Jelena Dimitrijević’s works”. *Књиженство, часопис за студије књижености, рода и културе* 7. 7 (2017). Без пагинације.<<https://journal.knjizenstvo.rs/index.php/knjizenstvo/article/view/219>>21.3.2024.

- Đurić, Vladimir. „Les textes de Jelena Dimitrijević : une littérature nationale au carrefour du dialogue interculturel”. *Dire, écrire, agir en français: la langue et la littérature à l'épreuve du temps*, réd. Tijana Ašić, Katarina Melić, Biljana Tešanović, Nikola Bjelić, Milana Dodig. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 2013. 87–97.
- Jay, Paul. *Transnational Literature. The Basics*. London and New York: Routledge, 2021.
- Kolodny, Annette. “Dancing Through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice and Politics of a Feminist Literary Criticism”. *Feminisms: an Anthology of Literary Theory and Criticism*, eds. Robin R. Warhol, Diane Price Herndl. New Brunswick: Rutgers University Press, 1991. 21–39.
- Lanfranchi, Sania Sharawi. *Casting off the Veil, The Life of Huda Shaarawi, Egypt's First Feminist*, ed. Dr. John Keith King. London; New York: I. B. Tauris. Kindle Edition, 2012.
- Mignolo, Walter D. “The Many Faces of Cosmo-Polis: Border Thinking and Critical Cosmopolitanism”. *Public Culture* 12 (3) (2000): 721–748.
- Pageaux, Daniel-Henri. *La littérature générale et comparée*. Paris: Armand Colin, 1994.
- Reba Kulauzov, Jovana. *Ženski Istok i Zapad*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2010.
- Reba, Jovana. „Rod i transvestija u haremskom diskursu Jelene Dimitrijević“. *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. Knjiga I (2011). 205–215.
- Said, Edward W. *Orientalism*. Vintage Books Edition. New York: Random House (1979) 1994.
- Slapšak, Svetlana. „Haremi, nomadi: Jelena Dimitrijević“. *Žene, slike, izmišljaji*, ur. Branka Arsić. Beograd: Centar za ženske studije, 2000. 49–73.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997.

Biljana DOJČINOVIĆ

Vladimir ĐURIĆ

*La femme musulmane dans le récit de voyage Sept mers et trois océans
de Jelena J. Dimitrijević*

Résumé

Il y a deux préoccupations littéraires majeures de Jelena J. Dimitrijević : l'Orient et la Femme. Depuis son séjour à Niš récemment libéré à ce temps, voyageant à Thessalonique et en Amérique, passant par l'Égypte, la Palestine et la Syrie, jusqu'en Inde, en Chine et au Japon, Jelena J. Dimitrijević s'intéresse toujours aux femmes, c'est-à-dire à leur vie quotidienne, leurs coutumes et leur position sociale. Or, dans son œuvre littéraire, Jelena J. Dimitrijević a une prédilection pour la femme musulmane qui est au centre de ses intérêts tant en poésie (par ex. recueils *Vers le Soleil, pour le Soleil, Au Soleil couchant*), qu'en prose encore plus : les femmes turques du harem de Niš (*Lettres de Niš*), des femmes turques, « jeunes » et « vieilles », « anciennes » et « modernes » de Thessalonique (*Lettres de Thessalonique* et roman *Les Émancipées*), puis des femmes égyptiennes et syriennes (*Sept mers et trois océans*, le premier livre) – depuis la princesse intelligente et sublime Huda Sharavi-Pacha, passant par irréaliste princesse Zinaïda et l'épouse d'Ali Pacha du palais Harun al-Rashid, jusqu'à une pauvre bouquetière du Caire, une jolie fille de la banlieue de Damas et deux ravissantes filles arabes du train pour Port-Saïd. Finalement, les femmes indiennes, aryennes musulmanes, si différentes des femmes sémitiques d'Égypte et des femmes hindoues de religion brahmane (*Sept mers et trois océans*, deuxième livre).

L'objectif principal de cet article est de souligner l'importance internationale et interculturelle du récit de voyage *Sept mers et trois océans* à travers le prisme de Jelena J. Dimitrijević qui fait connaissance avec bien des femmes musulmanes de différentes parties du monde, de différents coutumes, éducations et statuts sociaux. Dans un premier temps, l'article donne un aperçu détaillé des textes antérieurs abordant le sujet donné afin de faire voir le développement de la relation complexe de Jelena Dimitrijević avec les femmes musulmanes. Dans un deuxième temps, l'article fait preuve de l'orientophilie, qui connaît un essor progressif dans la création pluri-décennale de Jelena J. Dimitrijević, et dont l'héroïne principale est toujours une femme musulmane. L'expression la plus forte de cette orientophilie se trouve précisément dans les *Sept mers et trois océans* que nous allons aborder. À cet égard, les éléments imagologiques et comparatifs du récit de voyage seront mis en évidence dans l'analyse. Enfin, l'article présente une vision unique du monde de Jelena J. Dimitrijević dans lequel son polyglotisme nomade, son féminisme, son patriotisme et son cosmopolitisme expriment vivement son appréciation des différences multiples qui ne sont pas opposées, mais complémentaires.

Mots-clés: femme musulmane, Orient, nomadisme, récit de voyage, Jelena J. Dimitrijević, interculturalité

Примљено: 20. 6. 2023.

Прихваћено: 12. 7. 2024.